

O'ZBEK VA ISPAN TILLARI DIREKTIVLARI: "KO'Z" KONSEPTINING CHOG'ISHTIRMA TAHLILI

Baxronova Dilrabo Keldiyarovna

Filologiya fanlari doktori, professor

dilrabobakhronova@gmail.com

Shabanova Sevinj Djumaliyevna

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti tayanch doktoranti

sevinj8888@mail.ru

Keldiyorova Laziza

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek va ispan tillaridagi direktivlarda "Ko'z" konseptining ifodalanishi qiyosiy tahlil qilingan. Tadqiqot kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya metodlaridan foydalangan holda, ko'z organi bilan bog'liq frazeologik birliklar, metaforik va metanimik ko'chirishlar, hamda madaniy-milliy xususiyatlarni aniqlashga qaratilgan. Tahlil natijasida har ikkala tilda "Ko'z" konseptining universal va milliy-spetsifik xususiyatlari aniqlangan, direktiv nutq aktlarida ko'z organi bilan bog'liq ifodalarning pragmatik funksiyalari tavsiflangan. O'zbek tilida ko'z ko'proq hurmat, e'tibor va ehtiyotkorlikni ifodalash vositasi sifatida namoyon bo'lsa, ispan tilida ko'z asosan diqqat va idrok bilan bog'liq metaforik ko'chirishlarda ishtirok etadi.

Kalit so'zlar: ko'z konsepti, direktiv, o'zbek tili, ispan tili, qiyosiy tilshunoslik, kognitiv lingvistika, lingvokulturologiya, frazeologiya.

Abstract: This article presents a comparative analysis of the eye concept expression in directives of Uzbek and Spanish languages. Using cognitive linguistics and linguoculturology methods, the research identifies phraseological units, metaphorical and metonymic transfers, and cultural-national features related to the eye organ. The analysis reveals universal and nationally-specific characteristics of the eye concept in both languages, and describes pragmatic functions of eye-related expressions in directive speech acts. While in Uzbek the eye primarily serves as a means of expressing respect, attention, and caution, in Spanish it mainly participates in metaphorical transfers related to attention and perception.

Keywords: eye concept, directive, Uzbek language, Spanish language, comparative linguistics, cognitive linguistics, linguoculturology, phraseology.

Til shunchaki so'zlardan iborat emas, balki madaniyatni tashuvchi vosita hamdir, til tadqiqida o'sha lisoniy olamga hos so'zlar muhim ahamiyatga ega. [4, 30]. Zamonaviy tilshunoslikda konsept tadqiqi kognitiv lingvistikaning markaziy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Konseptlar millat madaniyati, dunyoqarashi va tilida aks etgan asosiy tushunchalar bo'lib, tilning leksik-semantik tizimini shakllantiruvchi muhim elementlardir. Inson tanasi a'zolari, xususan ko'z organi bilan bog'liq konseptlar barcha tillarda keng tarqalgan bo'lib, ular har bir xalqning o'ziga xos madaniy kodini namoyon etadi.

Ko'z konsepti universal xususiyatga ega bo'lishiga qaramay, turli tillarda uning ifodalanishi va pragmatik funksiyalari milliy-madaniy xususiyatlardan kelib chiqqan holda farqlanadi. Bu farqlar ayniqsa direktiv nutq aktlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Direktivlar esa muloqot jarayonida muhim o'rin tutuvchi, so'zlovchining tinglovchini biror harakatni amalga oshirishga undash maqsadida ishlatadigan nutq aktlari hisoblanadi.

O'zbek va ispan tillari genetik, tipologik va madaniy jihatdan tubdan farq qiluvchi tillar bo'lgani uchun, ularda ko'z konseptining direktivlardagi ifodalanishini qiyosiy tilshunoslik nuqtai nazaridan muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqot o'zbek va ispan tillarida ko'z konseptining direktiv nutq aktlarida qanday funksiyalarni bajarishini aniqlash va qiyoslash maqsadida amalga oshirilgan.

Ko'z organi inson idrokining eng muhim vositalaridan biri bo'lib, insonlar atrofdagi olam haqidagi ma'lumotlarning yetmish foizdan ko'prog'ini ko'z orqali qabul qiladi. Shu sababli barcha tillarda ko'z konsepti juda boy semantik maydonga ega bo'lib, u nafaqat bevosita ko'rish jarayoni bilan, balki bilish, tushunish, e'tibor berish, ehtiyot bo'lish, hurmat ko'rsatish kabi abstrakt tushunchalar bilan ham bog'lanadi.

Kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan ko'z konsepti bir nechta konseptual metaforalarning manbai hisoblanadi. Jorj Lakoff va Mark Jonsonning konseptual metafora nazariyasiga ko'ra, insonlar abstrakt tushunchalarni konkret, tana tajribasi asosida tushunadi. Ko'z konsepti asosida quyidagi asosiy konseptual metaforalar shakllanadi: Ko'rish - bu bilish, e'tibor - bu ko'z, hurmat - bu ko'z va bosh harakati, ehtiyot - bu ko'z oldida tutish.

O'zbek tilida ko'z organi bilan bog'liq leksemalar juda keng semantik doiraga ega. "Ko'z" so'zi bevosita ko'rish organi ma'nosidan tashqari, e'tibor, hurmat, parvarish, muhabbat, ehtiyot, tasavvur kabi ko'plab abstrakt tushunchalarni ham ifodalashi mumkin. Masalan: "ko'z-ko'z qilmoq" (maqtanish), "ko'z yetib turish" (nazorat qilish), "ko'z o'ngida tutmoq" (eslab qolish, e'tibordan chetlatmaslik).

Ispan tilida "Ojo" (ko'z) leksemasi ham xuddi shunday keng semantik maydonni qamrab oladi. Biroq ispan tilida ko'z ko'proq diqqat, idrok va hushyorlik bilan bog'liq metaforik

ko'chirishlarda ishtirok etadi. Masalan: "tener ojo" (ehtiyot bo'lmoq, diqqat qilmoq), "ojo avizor" (hushyor ko'z), "echar el ojo" (ko'z tashlash, tekshirish).

O'zbek tilida direktiv nutq aktlarida ko'z konsepti bir nechta pragmatik funksiyalarni bajaradi. Birinchidan, ko'z orqali ehtiyotkorlik, parvarish va g'amxo'rlik bildirish: masalan, "Ko'zing yetib tursin" deb aytilgan direktiv tinglovchidan ehtiyot bo'lish va doimo nazorat ostida tutishni talab qiladi. Bu ifoda ona-otaning farzandiga yoki kattalarning kichiklarga nisbatan aytadigan direktivlarida ko'p uchraydi. Ikkinchidan, hurmat va ta'zim ifodalash: "Ko'zim ustida o'rnatish" yoki "Ko'zim uzra" kabi iboralar maksimal hurmat va mehmon qadrini bilishni bildiradi. Bu iboralar maxsus mehmonni kutib olish yoki muhim iltimos bajarishga tayyorligini ko'rsatishda qo'llaniladi. O'zbek madaniyatida ko'z inson qadr-qimmatining ramzi sifatida qaraladi, shuning uchun biror kishini ko'z ustiga qo'yish - eng yuksak hurmatingni bildirish demakdir. Uchinchidan, ogohlantirishda yoki ogohlantiruvchi direktivlarda ko'z konsepti muhim o'rin tutadi: "Ko'zing ochiq bo'lsin", "Ko'z-ko'z qil", "Ko'zingni to'rt ochgin" kabi iboralar tinglovchidan hushyorlik, ehtiyotkorlik va diqqatni talab qiladi. Bu turdagi direktivlar odatda xavf-xatar yuzaga kelishi mumkin bo'lgan vaziyatlarda qo'llaniladi. To'rtinchidan, eslatish va yodda saqlashga undashda ham ko'z konsepti faol ishlatiladi: "Ko'z o'nginda tut", "Ko'z oldida bo'lsin" kabi iboralar tinglovchidan muhim narsani unutmaslikni, doimo yodda tutishni talab qiladi. Bu direktivlar odatda ogohlantirish yoki maslahat berish maqsadida ishlatiladi.

O'zbek tilidagi ko'z bilan bog'liq direktivlarning yana bir muhim xususiyati shundaki, ular ko'pincha keksalarga, farzandlarga yoki yaqin kishilarga nisbatan qo'llaniladi va o'zida samimiylilik, g'amxo'rlik, mehr-oqibat ohanglarini mujassam etadi. Bu esa o'zbek xalqining qimmatlilar tizimi - oila, avlod davomi, keksalarni hurmat qilish - bilan bevosita bog'liq.

Ispan tilida ham direktivlarda ko'z konsepti keng qo'llaniladi, biroq uning pragmatik funksiyalari o'zbek tilidagidan ma'lum darajada farqlanadi. Ispan tilidagi ko'z bilan bog'liq direktivlar asosan diqqat, ehtiyot va tekshirishga oid bo'ladi. "¡Ojo!" (Ko'z! - hushyor bo'!) ifodasi ispan tilida ogohlantirishning eng qisqa va kuchli shakli hisoblanadi. Bu direktiv xavf-xatar yuzaga kelganda, noto'g'ri qaror qabul qilinayotganda yoki jiddiy xato sodir bo'layotganda ishlatiladi. Masalan, kimdir yo'lni noto'g'ri kesayotganda yoki xavfli qaror qabul qilmoqchi bo'lganda "¡Ojo con eso!" (Bunga ehtiyot bo'!) deyiladi.

"Abre los ojos" (Ko'zingni och) direktivasi tinglovchidan haqiqatni ko'rishni, aldanmaslikni, voqelikni tushunishni talab qiladi. Bu metaforik ma'noda ko'rish qobiliyatini emas, balki anglash va idrok etish qobiliyatini rivojlantirishga chorlashni anglatadi. Masalan, kimdir aldanayotganda yoki manipulyatsiya qilinayotganda bu direktiv ishlatiladi. "Ten cuidado" yoki "Pon atención" kabi direktivlar bilan birgalikda "Mantén los ojos abiertos" (Ko'zlaringni ochiq tut) ifodasi hushyorlik va doimiy diqqatni talab qiladi. Bu ifoda o'zbek tilidagi "Ko'zing to'rt bo'lsin" bilan ma'no jihatidan o'xshash, ammo ispan varianti ko'proq doimiy kuzatuv va hushyorlikka urg'u beradi.

Ispan tilida “Échale un ojo a...” (Bunga bir ko‘z tashla) direktivasi nazorat qilish, tekshirish yoki qisqa vaqt e‘tibor berishni anglatadi. Bu ifoda rasmiy bo‘lmagan muloqotda keng qo‘llaniladi va o‘zbek tilidagi “bir ko‘z tashlagin” yoki “qarab chiq” kabi iboralar bilan mos keladi. Muhim farq shundaki, ispan tilidagi ko‘z bilan bog‘liq direktivlar ko‘proq ratsional, aqliy faoliyat va idrok bilan bog‘liq, o‘zbek tilidagilar esa ko‘proq emotsional, g‘amxo‘rlik va madaniy tizim bilan bog‘langan. Ispan madaniyatida ko‘z asosan ma‘lumot olish vositasi sifatida qaralsa, o‘zbek madaniyatida ko‘z qadr-qimmat, hurmat va mehr-muhabbatning ramzi sifatida ham namoyon bo‘ladi.

O‘zbek va ispan tillaridagi ko‘z konsepti direktivlarini qiyosiy tahlil qilish natijasida bir qator universal va milliy-spetsifik xususiyatlar aniqlandi. Universal xususiyatlar: - har ikkala tilda ham ko‘z konsepti asosan diqqat, ehtiyot va hushyorlik bilan bog‘liq direktivlarda ishtirok etadi. Bu konseptual metafora e‘tibor - bu ko‘zning universalligidan dalolat beradi. Ko‘z ochiq bo‘lishi hushyor va ehtiyot bo‘lishni anglatadi, bu esa ikki tilda ham bir xil kognitiv mexanizm asosida shakllanganligini ko‘rsatadi; - ko‘z yumilishi yoki ko‘rmaslik holatida bo‘lish beparvolik, ehtiyotsizlik yoki bilmaslikni anglatadi. O‘zbek tilidagi “Ko‘zi ko‘rmayapti” va ispan tilidagi “Está ciego” (u ko‘r, anglashga yo‘q) ifodalarida ko‘rmaslik metaforik ravishda tushunmaslik yoki anglanilmayotganligini bildiradi; -har ikkala tilda ham ko‘z orqali tekshirish, nazorat qilish va kuzatuv bilan bog‘liq direktivlar mavjud. O‘zbek tilidagi “Ko‘z yetib turish” va ispan tilidagi “Mantener el ojo” (ko‘zni ushlab turmoq) ifodalarida ko‘z nazorat va kuzatuv vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Milliy-spetsifik xususiyatlar: O‘zbek tilida ko‘z konsepti ko‘proq emotsional va ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘liq. “Ko‘zim uzra”, “Ko‘zim ustida o‘rnating” kabi iboralar faqat o‘zbek madaniyatiga xos bo‘lib, ular mehmon qadrini bilish va ta‘zim madaniyatini aks ettiradi. Ispan tilida bunday to‘g‘ridan-to‘g‘ri hurmat ifodalash uchun ko‘z konseptidan foydalanish kamroq uchraydi; ispan tilida ko‘z konsepti ko‘proq ratsional idrok va aqliy faoliyat bilan bog‘liq. “Ver con buenos ojos” (yaxshi ko‘zlar bilan ko‘rish - ijobiy baholash) yoki “A ojos vistas” (ko‘zga ko‘rinib turibdiki - ravshan) kabi iboralar mantiqiy fikrlash va ob‘ektiv baholashga urg‘u beradi; - o‘zbek tilida ko‘z bilan bog‘liq direktivlar ko‘pincha oila a‘zolari, yaqin qarindoshlar va do‘stlar o‘rtasida qo‘llaniladi va samimiy, g‘amxo‘r ohangga ega. Ispan tilida esa bunday direktivlar ko‘proq universal bo‘lib, muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy masofasidan qat‘i nazar ishlatilishi mumkin; - o‘zbek tilidagi “Ko‘zga surtmoq” ifodasi parvarish va doimiy e‘tibor bilan qarashni bildiradi, bu asosan bolalarga yoki zaif insonlarga nisbatan qo‘llaniladi va o‘zbek oila tuzumidagi g‘amxo‘rlik madaniyatini aks ettiradi. Ispan tilida bunday spetsifik ma‘noga ega direktiv yo‘q, lekin “Cuida mucho” (juda ko‘p parvarish, ehtiyot qil) kabi umumiy iboralar mavjud.

Ko'z konseptining direktivlardagi ifodalanishida metaforik va metanimik ko'chirishlar muhim rol o'ynaydi. Metafora orqali abstrakt tushunchalar konkret tana tajribasi orqali ifodalanadi. O'zbek va ispan tillarida ko'z bilan bog'liq asosiy metaforik mexanizmlar quyidagilardir: 1. Ko'rish - bu bilish: O'zbek tilida "Ko'rib tur" (bil, tushun), ispan tilida "Ya verás" (ko'rasan = bilib olasan). Bu metafora vizual idrok orqali bilimga erishish konseptual modelini aks ettiradi. 2. E'tibor - bu ko'z harakati: O'zbek tilida "Ko'z tashla" (e'tibor ber), ispan tilida "Echa un ojo" (ko'z tashla). Ko'z harakati orqali diqqat yo'nalishini ko'rsatish har ikkala tilda ham mavjud. 3. Yodda saqlash - bu ko'z oldida tutish: O'zbek tilida "Ko'z o'ngingda tut", ispan tilida "Ten a la vista" (ko'rinishda tut). Bu metafora xotira va vizual idrok o'rtasidagi kognitiv bog'lanishni aks ettiradi.

Metonimik ko'chirishlar: Ko'z organi butun idrok jarayoni uchun ishlatiladi (qism butunni ifodalaydi). "Ko'zing ochiq bo'lsin" deganda faqat ko'rish organi emas, balki butun ong holati, hushyorlik va diqqat nazarda tutiladi. Ispan tilida "Tener ojo" ifodasi ham xuddi shunday metanimik ko'chirishga asoslangan. Ko'z orqali inson o'zini ifodalaydi (organ shaxsni ifodalaydi). O'zbek tilida "Ko'zim" so'zi "men" o'rniga, "ko'zingiz" "siz" o'rniga ishlatilishi mumkin. "Ko'zimning nuri" deganda farzand yoki sevikli shaxs nazarda tutiladi.

Direktivlarda ko'z konseptining pragmatik funksiyalari muloqot maqsadi va madaniy kontekstga bog'liq holda o'zgaradi.

1-jadval. O'zbek va ispan tillaridagi ko'z bilan bog'liq frazeologizmlarning pragmatik funksiyalari taqqoslangan jadval.

Xulosa o'rnida o'zbek va ispan tillaridagi direktivlarda ko'z konseptining qiyosiy tahlili shuni ko'rsatdiki, bu konsept har ikkala tilda ham keng tarqalgan bo'lib, bir qator universal xususiyatlarga ega. Biroq milliy madaniyat, dunyoqarash va ijtimoiy munosabatlar ko'z konseptining har bir tilda o'ziga xos pragmatik funksiyalarini shakllantiradi. O'zbek tilida ko'z konsepti ko'proq emotsional, ijtimoiy va madaniy kodlarni namoyon etadi. Ispan tilida esa ko'z konsepti ko'proq ratsional idrok, hushyorlik va diqqat bilan bog'liq. Ko'z bilish va tushunish vositasi sifatida ko'proq aqliy jarayonlar bilan bog'lanadi. G'arb madaniyatiga xos individualistik qadriyatlar va ratsional fikrlash ko'z konseptining ispan tilidagi pragmatik funksiyalariga ta'sir ko'rsatgan.

Direktivlarda ko'z konseptining qo'llanilishi har bir xalqning kognitiv modeli, madaniy kodi va ijtimoiy munosabatlar tizimining muhim ko'rinishi hisoblanadi. Bu konseptni chuqur o'rganish qiyosiy tilshunoslik, lingvokulturologiya va translyatsiya nazariyasi uchun muhim ahamiyatga ega. Kelajakda ushbu mavzuda qo'shimcha tadqiqotlar o'tkazish, boshqa tillar bilan qiyoslash hamda ko'z konseptining boshqa nutq aktlari - ekspressivlar, kommissivlar, assertivlarda qanday ifodalanishini o'rganish zarur. Bundan tashqari, zamonaviy media matnlari va ijtimoiy tarmoqlardagi nutqiy xatti-harakatlar kontekstida ham ko'z konseptini tahlil qilish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – 168 p.
2. Ахманова, Ольга Сергеевна. Словарь лингвистических терминов. - Москва : Изд-во Советская энциклопедия, 1966. - 606 с.
3. Bakhronova D. COVID-19 y Educación Superior. La mundialización de la educación en línea //Religación: Revista de Ciencias Sociales y Humanidades. – 2021. – T. 6. – №. 28.
4. Baxronova, D., & Turamuratova, I. (2024, May). Xorijiy tillarni o'qitishning inson shaxsiy va ijtimoiy kamolotidagi ahamiyati. In Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit (pp. 208-212).
5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
6. O'zbek tili frazeologik lug'ati. Sh.Rahmatullayev, N.Mahmudov, Z.Xolmanova, I.O'razova, K.Rixsiyeva. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2022. – 636 bet., 2013. – 672 bet.
7. Penadés Martínez I. Diccionario de locuciones verbales para la enseñanza del español. – Madrid: Arco Libros, 2002. – 398 p.
8. Арутюнова, Нина Давидовна. Язык и мир человека. Москва: Языки русской культуры, 1998. — XV, 895 с., [1] л. портр. : 25 см — (Язык. Семиотика. Культура).; ISBN 5-7859-0027-0 (В пер.).
9. Бахронова Д. Оламнинг лисоний манзараси тасвирида концепт ва концептосфера. / Хорижий филология, 2019. – №3. – Б. 62-68.
10. Бахронова Д.К. Ўзбек ва испан тилларида олам манзарасининг лингвокогнитив категорияланиши. Филол.фанд-ри дисс.автореферати. –Тошкент, 2022. - 45 б.
11. Маслова В. А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001. – 208 с.'
12. Сабирова Нилуфар Абдуллаевна. (2022) Лингвистические и универсальные типологии на уроках E/LE. № 2 (92)_психология и образование. <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvisticheskie-i-universalnye-tipologii-na-urokah-e-le>
13. Sabirova Nilufar Abdullayevna. (2024) Chet tillarini o'qitish jarayonida Classroom Managementdan foydalanish va uning afzalliklari. The Lingua Spectrum Volume 3. November 2024, Toshkent.